Lenka Sklenářová (Brno)

SOUČASNÝ STAV A LIDOVÁ ETYMOLOGIE POMÍSTNÍCH JMEN NA ŽIDLOCHOVICKU

THE CURRENT STATE AND POPULAR ETYMOLOGY OF ANOIKONYMS IN THE ŽIDLOCHOVICE REGION

This essay summarises my thesis of the same name (Faculty of Education, Masaryk University, Brno 2015, 122 p.). The diploma work analyses contemporary repertoire of anoikonyms in the Židlochovice region, including their popular etymologies. The studied material was obtained by field research. The collected anoikonyms were sorted according to individual cadastral areas, number of words and actual named object. The findings were generalised in the model and structural analyses. It was found out that the familiarity and use of anoikonyms is decreasing, especially among the younger generation. The collected names mostly reflect the character of the terrain of the examined area and in many cases are influenced by German. The thesis is available at the internet address: <http://is.muni.cz/th/371974/pedf_m/>.

Keywords

anoikonyms, popular etymology, region of Židlochovice

P. r.: Diplomová práce, jejíž obsah a výsledky jsou zde stručně otištěny, byla oceněna hlavní cenou na Studentské vědecké konferenci pořádané Katedrou českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V celostátní soutěži Student a věda v Olomouci (11. 5. 2015, FF UP) získala z jedenácti účastníků 3. místo. Autorka za ni obdržela Cenu děkana Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity – **R. Šr.**

1. Pomístní jména neboli anoikonyma jsou vlastní jména neosídlených objektů, to znamená například polí, lesů, luk, řek, hor apod.[1] Někteří odborníci (např. Libuše Olivová-Nezbedová[2] mezi ně řadí také názvy ulic či městských částí (= urbanonyma). Náš výzkum byl zaměřen pouze na extravilán. Byla zkoumána jména, která vznikala spontánně a která žijí převážně v myslích lidí, protože, jak uvádí Pleskalová, „anoikonyma se realizují v konkrétní mluvě.“[3]

[1] Srov. R. Šrámek, Úvod do obecné onomastiky, Brno 1999, s. 163.
[2] Srov. L. Olivová-Nezbedová – M. Knappová – J. Malenínská – J. Matúšová, Pomístní jména v Čechách: o čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest. Praha 1995, s. 16.
[3] J. Pleskalová, Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku, Jinočany 1992, s. 7.

Příspěvek se zabývá analýzou pomístních jmen, která je součástí diplomové práce s názvem Současný stav a lidové etymologie pomístních jmen na Židlochovicku.[4] Zkoumaný materiál byl získán metodou terénního výzkumu v regionu Židlochovicko – v obcích Blučina, Hrušovany u Brna, Nosislav, Přísnotice, Unkovice, Vojkovice, Žabčice a Židlochovice. Vybrané území se nachází v okrese Brno-venkov, přibližně dvacet kilometrů jižně od Brna. Má převážně rovinatý charakter a spadá do nížinaté oblasti Dyjskosvrateckého úvalu. Zvláštní rys zkoumaného prostoru je česko-německý jazykový kontakt, neboť do roku 1945 byly některé obce německé.

V poslední době se do okolí stěhuje stále více lidí a obce se rozrůstají. Na mnoha místech vznikají nové ulice, ale i celé nové čtvrtě. Zastavují se dříve neobydlené části obcí a z dřívějších polí se stávají stavební pozemky. Většina obyvatel již přestala žít zemědělským způsobem života a jejich život už není tolik spjatý s přírodou jako v minulosti. To je hlavní důvod, proč pomístní jména mizí a ještě budou mizet z lidské komunikace, a tedy i z lokálního povědomí. Cílem práce bylo žijící anoikonyma sesbírat a analyzovat. Závěry potvrzují proces zanikání jmen, jak ho popsaly M. Ireinová a H. Konečná.[5]

2. Při výzkumu byla použita především metoda rozhovoru a okrajově metoda pozorování, která byla uplatněna zejména v okruhu rodiny a přátel – byla zaznamenávána vyslovovaná pomístní jména při běžných hovorech. Během práce v terénu byly vedeny rozhovory s kronikáři, pamětníky, zemědělci i náhodnými kolemjdoucími, přičemž cílem bylo sesbírat anoikonyma i jejich lidové etymologie. Celkem bylo osloveno přibližně sedmdesát respondentů. Při výzkumu se dospělo k závěru, že u mladé generace klesá znalost a užívání pomístních jmen. Mladí lidé znali jen malou část toho, co starší obyvatelé.

3. Pomístní jména jsou v diplomové práci tříděna podle jednotlivých katastrálních území, podle počtu lexikálních jednotek, mluvnického čísla, pojmenovávaného objektu, dle Šmilauerova třídění[6] a byla u nich provedena vztahověmodelová a strukturní analýza podle J. Pleskalové.[7] V naší stati některá dělení jen nastíním, podrobně jsou

---

[4] L. Sklenářová, Současný stav a lidové etymologie pomístních jmen na Židlochovicku [online]. 2015 [cit. 2015-06-13]. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta. Vedoucí práce Rudolf Šrámek. Dostupné z: <http://is.muni.cz/th/371974/pedf_m/>.

[5] Srov. M. Ireinová, Znalost pomístních jmen v Rosicích, Acta onomastica 51, 2010, s. 247–268; H. Konečná, Znalost pomístních jmen v Jemnici a Lhoticích, Acta onomastica 51, 2010, s. 268–298; M. Ireinová – H. Konečná, Konfrontace znalosti pomístních jmen v Jemnici, Rosicích a Lhoticích, Acta onomastica 51, 2010, 299–304.

[6] Srov. V. Šmilauer, Třídění pomístních jmen. Zpravodaj místopisné komise ČSAV 13, 1972, s. 171–204.

[7] Srov. J. Pleskalová, o. c. v pozn. 3.

uvedena v diplomové práci, kde jsou kvůli přehlednosti zaznamenávána převážně do grafů a tabulek.

Během výzkumu bylo shromážděno celkem 265 pomístních jmen (viz Graf 1), která jsou abecedně seřazena ve výkladovém slovníku, jenž je součástí práce. Nejvíce jich bylo sesbíráno v Blučině a Nosislavi, což je způsobeno tím, že tyto obce mají největší katastrální území. Nejméně pomístních jmen bylo naopak zjištěno ve Vojkovicích, což je zapříčiněno dřívějším německým osídlením obce a následným zestátněním půdy za komunistického režimu. Pomístní jména totiž slouží zejména k lepší orientaci v krajině a k odlišení stejných objektů, to znamená, že je nejčastěji tvoří lidé, kteří jsou v denním kontaktu s přírodou, např. zemědělci.

Graf 1:

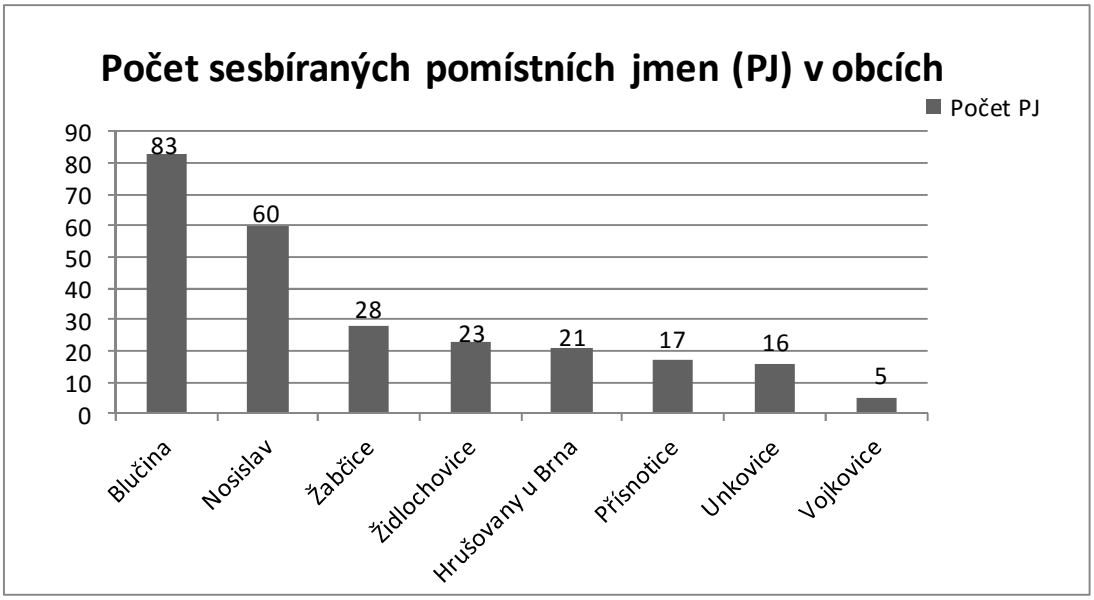

Vzhledem k tomu, že zkoumaná oblast leží v nížině, měla by se zde podle J. Pleskalové hojně vyskytovat víceslovná pojmenování.[8)] Sesbíraný materiál však toto tvrzení nepotvrzuje. Téměř dvě třetiny anoikonym tvoří jednoslovná pojmenování, přičemž víceslovná představují jen necelých 6 %. Patrně jde o vliv přejetí jednoslovných německých pomístních jmen a stále silnější tendence lidí k univerbizaci.[9)]

Terénu by měly podle Pleskalové[10)] odpovídat také vztahové modely. Vztahový model (VM) zachycuje vztah pojmenovatele k pojmenovávanému objektu. Tento

[8)] Srov. J. Pleskalová, o. c. v pozn. 3, s. 9.
[9)] Srov. I. Lutterer, První komplexní popis struktury českých pomístních jmen. Naše řeč 78, 1995, s. 102.
[10)] Srov. J. Pleskalová, o. c. v pozn. 3, s. 120.

vztah hraje, jak uvádí Pleskalová[11)], při tvoření toponym nejdůležitější roli. Je možné rozlišit čtyři typy vztahových modelů (A, B, C a D), které se dají vymezit otázkami. VM A vyjadřuje polohu či směr pojmenovávaného objektu a je možné se na něj zeptat otázkou „kde?“ popřípadě „odkud?“ (např. PJ *Dolany*, *Předmostí*). Na VM B se lze zeptat otázkou „kdo?, co?“, čímž je vyjádřen přímo druh daného objektu (např. PJ *Smrk*). VM C zachycuje popis a charakteristiku objektu, na které se můžeme zeptat otázkou „jaký?“, přesněji „jaké to tam je?“ (např. PJ *Písečná*), „za jakých okolností?“ (*Lhota*), „jací jsou tam lidé?“ (*Bosonohy*). Posledním modelem je VM D, který vyjadřuje přivlastnění a je možné se na něj zeptat otázkou „čí?“ – „čí je to majetek?“ (*Karlov*), „čí lidé tam jsou?“ (*Bohunice*).[12)]

Převládajícími pojmenovacími motivy v nížinaté oblasti by měly být podle výzkumů Pleskalové[13)] VM B a C. Náš výzkum to potvrzuje. Z 200 pomístních jmen, u kterých byl vztahový model určován, náleželo 48 VM B a 48 VM C, zatímco VM A a VM D byly zastoupeny minimálně. Kromě základních modelů byla pomístní jména tvořena také 13 kombinacemi pojmenovacích motivů (např. D + B, C + B aj.).

Rovněž repertoár předložek v předložkových pomístních jménech odpovídá motivačně terénu Židlochovicka (viz Graf 2). Převládají předložky *na*, *za* a *u*, které člověk nejčastěji využívá při orientaci v rovinaté krajině. Naopak předložky *pod* a *nad* jsou frekventovanější v hornatých oblastech.

Graf 2:

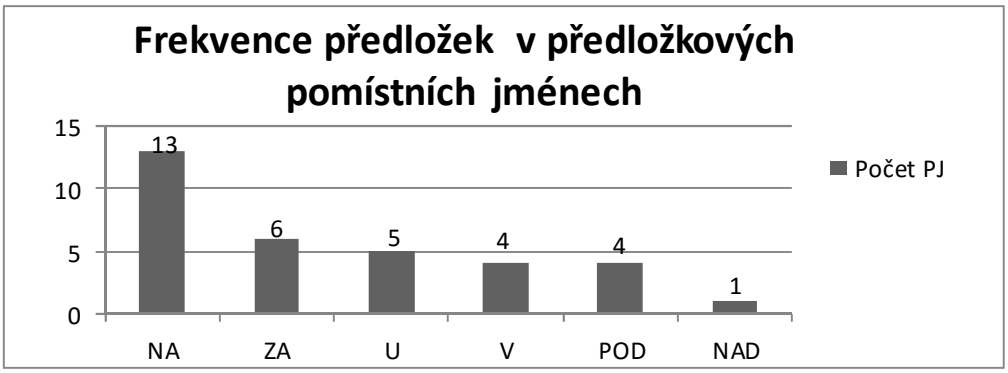

Z hlediska třídění anoikonym podle druhu pojmenovávaného objektu jsou mezi jmény nejvíce zastoupena agronyma (191), tzn. názvy polí, lesů, luk, pastvin, vinic, sadů apod. Druhou nejpočetnější skupinu tvoří oronyma (37), což jsou jména kopců, dolin, srázů aj.; zkoumané území má totiž charakter mírně zvlněné krajiny. Třetími nejfrekventovanějšími jmény jsou hydronyma (26) neboli pojmenování vodních ob-

[11)] Srov. J. Pleskalová, o. c. v pozn. 3, s. 15.
[12)] J. Pleskalová, o. c. v pozn. 3, s. 15.
[13)] Srov. J. Pleskalová, o. c. v pozn. 3, s. 120.

jektů – řek, potoků, rybníků aj. Naopak nejméně rozšířena jsou hodonyma (6), tedy jména cest a zařízení spojených s cestováním, a jména jednotlivých objektů důležitých pro orientaci v krajině (3) jako jsou např. kapličky, boží muka apod. Jen dvě anoikonyma nebylo možno objektově zařadit jednoznačně.

4. Z dialektologického hlediska náleží Židlochovicko do středomoravské nářeční skupiny, což se promítlo do jazykové, především hláskoslovné stránky některých pomístních jmen. Kromě obecně moravského krácení samohlásek (např. *Vyšavy*, *Jamy*) jsou to především hláskoslovné změny *y* > *e* (*Štumperke*), monoftongizace (stč. *ú* >) *ou* > *ó* (*Lóky*, *Za lokálkó*), (stč. *ý* >) *ej* > *é* (*Mlénské náhon*, *Véhon*) a také protetické *v-* (*Vobecňák*) či protetické *h-* (*Hózký pod břestem*) aj. Častý je rovněž výskyt koncovky *-ama* (*Pod vrbama*, *Pod Štumperkama*) a nahrazování měkkého skloňování substantiv tvrdým (*Na mušlách*, *Na závisťách*).

Zajímavé je sledovat, že ne všechna PJ nesou nářeční znaky. „Podoba konkrétního PJ se může u jednotlivých uživatelů lišit. Staří usedlíci užívají častěji nářečních podob PJ, mladší, kteří většinou již dialektem nemluví, je často upravují odstraňováním jejich nářečních znaků. Vznikají tak jakési »oficiální« podoby PJ, kterým se dává přednost při významnějších příležitostech, a to jak v psané, tak v mluvené podobě.“[14)]

Proto jsou i v našem sběru na jedné straně PJ ovlivněná nářečím (např. *Jamy*, *Mlénské náhon*) a na druhé straně i pomístní jména ve spisovném tvaru (např. *Višňový kopec*, *Kulatý kopec* aj.). Některá PJ byla v živé komunikaci zaznamenána ve dvou variantách, a to nářeční i spisovné, např. PJ *Moutnický potok / Mótnické potok*, *Šitbořický potok / Šitbořické potok*, *Výhon / Véhon*, *Louky / Lóky* aj. V prvních třech příkladech je to způsobeno tím, že daná jména existují i v oficiální podobě a lidé si je v mluvě nářečně upravili. Poslední uvedený příklad (*Louky / Lóky*) má dvě varianty zřejmě proto, že starší generace užívá ještě nářečí a slovo *lóka* (= „*louka*“) je pro ni běžné, kdežto mladá generace se tomu už vyhýbá. Podobně *Mlénské náhon / Mlýnskej náhon*.

5. Mnoho PJ je přejato z anoikonym německých. U některých je to patrné na první pohled (např. *Lózengrunty*, *Špígl*, *Zumperky*, *Zumrlétně*), u jiných je to vzhledem k různým okolnostem velmi pravděpodobné. Například pomístní jméno *Kotle* patrně není odvozeno z českého apelativa *kotel*, protože označuje pole, které se nachází na rovině a nepřipomíná svým tvarem kotel, tedy motiv snížení terénu. Anoikonymum zřejmě vzniklo z německého *Kot-el* (*Kot* = bahno, *el* = deminutivní sufix) a v češtině by tedy název zněl v plurálu *Bahýnka*.

6. Lidová etymologie byla sesbírána pouze u 120 pomístních jmen, tzn. u méně než poloviny všech shromážděných jmen. Je pravděpodobné, že je to způsobeno jed-

---

[14)] J. Pleskalová, o. c. v pozn. 3, s. 12.

nak tím, že spousta jmen je již stará a mnohdy neprůhledná, ale také proto, že v některých případech se lidem mohl zdát původ jména natolik zřejmý a jednoznačný, že jej ani nezmínili (např. PJ *Zahrady u lesa*, *Malej hájek*, *Dlouhý louky*).

Na základě srovnání všech sesbíraných lidových etymologií byly roztříděny do tří skupin, přičemž některá anoikonyma je možné zařadit do více z nich. Nejpočetnější skupinu tvoří pomístní jména, jejichž výklad je vázaný k jednomu slovu, jehož význam si tazatel se jménem spojil (např. *Vrbičky*). Druhou část lidových etymologií představují anoikonyma vyložená pomocí příběhu (např. *Humínka*) a do třetí skupiny byla zařazena jména, u nichž se lidé domnívali, že jsou přejatá z němčiny (např. *Kyperky*). Je důležité zmínit, že třídění lidových etymologií je velmi subjektivní, protože to, co někdo může považovat již za příběh, může někdo jiný vnímat jako výklad vázaný k jednomu slovu. Zajímavé je také srovnání etymologií lidových a pravých, které jsem vypracovala samostatně a jsou umístěny ve Slovníku pomístních jmen, který je součástí diplomové práce. Výzkum lidové etymologie představuje interdisciplinární přesah onomastiky do folkloristického bádání a do studia lidové kultury.[15)]

7. **Ukázka sesbíraných pomístních jmen**

V následující části je uvedena ukázka lexikografického zpracování některých anoikonym, a to přesně podle Slovníku pomístních jmen, jenž je součástí diplomové práce. U každého pomístního jména se nachází na prvním místě informace o jeho lokalizaci a na druhém místě informace o druhu pojmenovávaného objektu, tzn., zda se jedná o rybník, pole apod. Jako další v pořadí jsou uváděna případná jiná pojmenování téhož objektu, poté zjištěná lidová etymologie (LE) a nakonec pravá etymologie (PE), kterou jsem zpracovávala samostatně. U některých hesel se nachází v hranatých závorkách informace o zdroji, ze kterého bylo čerpáno.

Humínka (pl.):
Nosislav
úrodné pole rozdělené na malé díly
LE: Půda patřila hospodáři, který ji, předtím než zemřel, rozdělil na malinké díly pro všechny svoje děti (všechny ji chtěly kvůli úrodnosti).
PE: zdrobnělina pomnožného apelativa *humna*
humna = pozemek za stodolou venkovské usedlosti
[HAVRÁNEK, 1989, s. 111]

Klučeniny (pl.):
Nosislav
pole

[15)] Srov. M. Šrámková. Místní a historické pověsti v současném lidovém podání. Vlastivědný věstník moravský 1972, s. 63–70.

LE: tloukly se tam hroudy
PE: plurál apelativa *klučenina*
klučenina = pozemek získaný vyklučením lesa
[HAVRÁNEK, 1989, s. 333]

Klučina (sg.) / Klučiny (pl.):
Unkovice
pole
LE: asi si tam chodili hrát kluci
PE: odvozeno ze substantiva *kluč* příponou *-ina*
kluč = pařezy, kořeny
slovo je stejného významu jako *klučenina* (= pozemek získaný vyklučením lesa)
[SÁŇKA, 1960, s. 33]

Kotle (pl.):
Nosislav
pole se stromy
LE: –
PE: Vzhledem k tomu, že pole nepřipomíná tvarem kotel, ale nachází se na rovině, odvodila jsem, že PJ není odvozeno od apelativa kotel.
PJ zřejmě vzniklo z něm. *kot-el* (*Kot* = bahno, *el* = deminutivní sufix), v češtině by tedy název zněl v plurálu *Bahýnka*.
[Zjištěno od prof. Šrámka při konzultacích]

Liška (sg.):
Nosislav
pole
LE: žily tam v mezích lišky
PE: 1) z apelativa *liška*
2) zdrobnělina apelativa *lícha*, ve které došlo k nářečnímu krácení *í* > *i* (lícha > líška > liška)
Vzhledem k tomu, že v katastrálních mapách se nachází zápisy *Dlouhá liška* a *Krátká liška*, zdá se pravděpodobnější druhá varianta PE. Avšak proti tomu mluví zápisy v mapě z 19. století, ve kterých se objevuje jméno *Dlauhy lys*. L*ys / lis* je totiž staročeské označení pro lišku. Pravá etymologie tedy není zcela jasná. Patrně souvisí s německým *Leis*, *Lis*, *Lus*, které je doloženo i v jiných PJ z jižní Moravy.

U ruky (sg.):
Nosislav
pole u křižovatky polních cest
LE: možná tam byla boží muka, kaplička
PE: Pomocí předložky *u* a apelativa *ruka* ve 2. pádě je blíže určená poloha objektu.

Vzhledem k tomu, že se jedná o pole u rozcestí, je pravděpodobné, že poblíž stál rozcestník, který mohl mít podobu ruky a podle kterého dostalo pole jméno. V takovém případě by se jednalo o metaforické pojmenování.
[Zjištěno od prof. Šrámka při konzultacích]

Wembly (neutrum, sg.):
Hrušovany u Brna
bývalé fotbalové hřiště, které mělo dokonce lehkoatletický ovál,
nyní travnatá plocha, kam si dodnes chodí hrát děti

LE: místo získalo název po mistrovství světa v kopané (v Anglii roku 1966) podle stadiónu, kde se hrálo finále mistrovství

PE: z oikonyma *Wembley* pro část Londýna s pověstnými tenisovými kurty. Podobně vznikala jména *Amerika* (= pole ležící daleko na konci katastru), *Balaton* (= bahnitý rybník), *Šanghaje* (= kolonie malinkých dělnických domků) apod. [Zjištěno od prof. Šrámka při konzultacích.]

Želízka (pl.):
Přísnotice
pole v místech již zaniklé obce Želice

LE: dříve v těch místech byla vesnice Želice, název vznikl zkomolením

PE: Jméno vzniklo z oikonyma *Želice* (již zaniklá ves), které vzniklo připojením přípony *-ice* k osobnímu jménu *Žela*, což je hypokoristická podoba některého ze složených jmen s komponentem *žěli-* (např. Želimír). Želice = ves lidí Želových.

[HOSÁK; ŠRÁMEK, 1980, s. 817]

Poté došlo k postupnému vývoji jména a k přiklonění k sekundární motivaci: Želice > Želicko > Želisko > Želízko > Želízka.

Na uvedených příkladech je možné pozorovat rozmanitost lidových etymologií a původů slov. Anoikonymum *Želízka* je příkladem toho, že pomístní jména v sobě mnohdy skrývají kus historie a jsou tak dobrým pomocníkem při výzkumech osídlení a zanikání sídel.[16)]

Závěr

Diplomovou prací byl podán ucelený pohled na pomístní jména Židlochovicka, která zatím nejsou v úplnosti v jiné literatuře společně popsána. Do budoucna bude jistě zajímavé srovnání naší práce se Slovníkem pomístních jmen na Moravě a ve Slez-

[16)] V. Nekuda, Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu, Brno 1961, s. 76.

sku, který je v současné době připravován brněnským pracovištěm Ústavu pro jazyk český AV ČR.[17)]

Literatura

Acta onomastica 51, 2010.
B. Havránek, Slovník spisovného jazyka českého II. (H–L), Praha 1989.
L. Hosák – R. Šrámek, Místní jména na Moravě a ve Slezsku II. (M–Ž), Praha 1980.
I. Lutterer, První komplexní popis struktury českých pomístních jmen, Naše řeč 78, 1995, s. 102.
V. Nekuda, Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu, Brno 1961.
L. Olivová-Nezbedová – M. Knappová – J. Malenínská – J. Matúšová, Pomístní jména v Čechách: o čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest, Praha 1995.
J. Pleskalová, Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku, Jinočany 1992.
H. Sáňka, Pomístní názvy brněnského okolí, Praha 1960.
V. Šmilauer, Třídění pomístních jmen. Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 13, 1972, s. 171–204.
R. Šrámek, Úvod do obecné onomastiky, Brno 1999.
M. Šrámková, Místní a historické pověsti v současném lidovém podání, Vlastivědný věstník moravský 27, 1972, s. 63–70.

371974@mail.muni.cz
Základní škola Židlochovice
okres Brno-venkov
Tyršova 611
667 01 Židlochovice

[17)] V době vznikání diplomové práce nebyl elektronicky ještě přístupný. Viz internetové stránky ÚJČ AV ČR: http://spjms.ujc.cas.cz/.